

УДК 392.3:398(477):124.5
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.03.670>

АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОНЯТТЯ РІД/РОДИНА/КРЕВНІ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ

Леся МУШКЕТИК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5958-0044>

докторка філологічних наук, член-кореспондентка

НАН України, провідна наукова співробітниця,

Інститут мистецтвознавства, фольклористики

та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України,

вул. Микільсько-Слобідська, 2-Б, 02002, м. Київ, Україна,

e-mail: mushketik@ukr.net

Метою дослідження є аксіологічні цінності роду й родини в українському традиційному суспільстві кінця XIX — початку XX ст., здійсненому на матеріалі уснослоvesної творчості, що є актуальним з погляду вивчення та популяризації етосних уявлень українського суспільства, його кращих етнічних традицій, ментальних якостей людини. Цінності роду й родини були глибоко пошановані в українській традиційній спільноті, становили основу матеріального й духовного життя людей. Родинний принцип, успадкований ще від давнього родового устрою, панував як високий моральний імператив.

Предметом дослідження є особливості мовно-фольклорної рецепції ціннісних понять і уявлень традиційної української спільноти у різних жанрах фольклору. Аналіз джерел здійснено на основі праць таких дослідників минулого і наших днів як М. Костомаров, П. Житецький, М. Сумцов, І. Франко, В. Гнатюк, М. Гайдай, О. Разумцева, та ін.

Родиноцентричність широко відбилася в уснопоетичній творчості, як прозовій, так і пісенній. Через рід, родину приходять усвідомлення належності індивіда до більшого утворення — держави, формуються почуття патріотизму, любові до своєї вітчизни.

Методологія роботи має комплексний, міждисциплінарний характер. Серед методів, за допомогою яких розкрито поставлену проблему, виокремлено аналітичний, синтетичний, системний, культурно-історичний, зіставний, а ще методи етнетики, антропології та етнопсихології.

Ключові слова: рід, родина, український етос, уснослоvesна творчість, цінності, свій/чужий, батьківщина, ідеал родини.

Lesia MUSHKETYK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5958-0044>

Maxym Rylsky Institute of Art Studies,

Folklore and Ethnology of the National Academy

of Sciences of Ukraine,

2-B, Mykilsko-Slobidska Str., 02002, Kyiv, Ukraine,

e-mail: mushketik@ukr.net

AXIOLOGICAL ASPECTS OF THE CONCEPT OF CLAN/FAMILY/KIN IN UKRAINIAN FOLKLORE

The purpose of the proposed study is to examine the axiological values of the clan and family in the Ukrainian traditional society of the late nineteenth and early twentieth centuries, based on the material of oral tradition, which is relevant in terms of studying and popularizing the ethical perceptions of Ukrainian society, its best ethnic traditions, and mental qualities of a person.

The values of kin and family were highly valued in the Ukrainian traditional community, they were the basis of people's material and spiritual life, and the kinship principle, inherited from the ancient tribal system, prevailed as a high moral imperative.

The subject of the study is the peculiarities of the linguistic and folklore reception of value concepts and ideas of the traditional Ukrainian community in various genres of folklore. *The analysis of the sources* is based on the works of such researchers of the past and present as Mykola Kostomarov, Pavlo Zhytetskyi, Mykola Sumtsov, Ivan Franko, Volodymyr Hnatiuk, Mykhailo Haidai, Oleksiy Dey, O. Razumtseva, Oksana Kis, Hanna Skrypnyk, and others. Kinship centeredness is widely reflected in oral poetry, both prose and song.

The concepts of *kin, family, relatives, blood, native land, and homeland* are verbalized in folklore as part of the concepts of *own/stranger*. In ancient times, the greatest punishment was expulsion from the family, abandonment of the family, and deprivation of relatives. Folk songs and other genres of folklore depict the subordinate position of women (young women) in a new family, the marginal status of orphans and widows. A house can be seen as a homeland, a country, a family, and in this sense, it takes on sacred dimensions both externally and internally (archetypes: house-field-temple).

Through the clan, the family, comes the realization that an individual belongs to a larger entity — the state, and feelings of patriotism and love for one's homeland are formed. The high aspiration for the «proper», its merger with the essential, is found in the carol world of the ideal peasant family, where harmony, peace and love reign, everyone has their own purpose and range of responsibilities, and behaves in accordance with established age and gender norms.

The work methodology has a complex, interdisciplinary nature. Analytical, synthetic, systemic, cultural-historical, comparative, as well as methods of ethnoethics, anthropology, and ethnopsychology are distinguished among the methods used to solve the problem.

Keywords: clan, family, Ukrainian ethos, oral art, values, own/stranger, homeland, ideal of family.

Вступ. У тяжкі роки випробування збройним конфліктом з російською федерацією¹ український народ продемонстрував надзвичайну стійкість, резилентність, готовність до випробувань, високий ступінь громадсько-політичної самоорганізації, що значною мірою пов'язане з його здатністю до консолідації, гуртування, і опори на власні сили в різні історичні періоди, нерозривністю, міцністю зв'язків у ланці людина—родина—спільнота—батьківщина.

Цінності роду і родини були у високому пошанівку в традиційному українському суспільстві, творили основу матеріального і духовного життя людини, її життєдіяльності, добробуту загалом. Ця родиночентричність широко відбилася в уснопоетичній творчості, як прозовій, так і пісенній. Зображення роду (родини) в українському фольклорі підноситься до рівня вищих екзистенційних цінностей людини. Павло Житецький писав: «...Вважаємо за потрібне засвідчити положення, що у творах малоросійської поезії, як шкільної, так і народної, уся народна етика зводиться головню до так званої сімейної моралі, опертої на почутті родичання, на взаємній симпатії людей, близьких між собою по крові. Союз цих людей називається родом, родиною. За всієї подрібненості роду, тобто сімей в реальному житті, родичання в поетичних уявленнях малоросійського народу складає своєрідний культ, можливо, підтримуваний цією подрібненістю» [1, с. 72—73]. Таке становище обумовлене існуванням у минулому родового устрою, коли виживання людей було можливе тільки в колективі — родовій общині. Спільна праця і проживання вимагали регуляції поведінки, дотримання правил співіснування. У цей час було вироблено прості норми моральності в родових общинах, до яких входили патріархальні сім'ї: повага до батька (глави сім'ї) і старших, опіка молодших, слабших, патріотизм, пошанування померлих, роду, колективізм. О. Ванюшина свідчить: «Природна моральність — це первинна або безпосередня моральність, яка втілюється в принципах іс-

нування класичної родової спільноти. Її джерелом є принципи спілкування, тісного взаємозв'язку з родом, оточенням, з родовою землею» [2, с. 12].

Первісні норми підтримували за допомогою системи табу — заборон, на основі яких згодом постають звичаї, традиції. Справедливість ґрунтувалася на принципі віддяки (нанесенні рівноцінного збитку, помсти — таліона). Етичні відносини почали формуватися у період соціального розшарування суспільства, його одиницею (осередком) стає патріархальна родина, до якої входило декілька поколінь, що спільно мешкали і вели спільне господарство. Залежність сім'ї від общини слабшає. У патріархальному суспільстві з'явилися нові норми, зорієнтовані на зміцнення ролі й авторитету чоловіка як глави родини. З цим пов'язана підлегла роль жінки, звичай левірату та ін. Загострюється відчуття соціальної несправедливості, починає жорсткіше регламентуватися поведінка, дотримання законів, покарання за їх порушення. Ці умови спонукали до морального вибору. Родинний принцип у сільському суспільстві панував як високий моральний імператив. На першому плані поведінкових цінностей людського співіснування була й любов до ближнього, каритативні жести реалізуються у сув'язі з певною потрійною структурою: родина/родич/не родич.

Як свідчить В. Жайворонок, родина — це «традиційний символ душевного порятунку, затишку, ключова ланка родоводу; постала від давнього родинного культу, що скріплював рід і беріг невгасимий вогонь домашнього вогнища; характеризується високою моральністю стосунків» [3, с. 504]. Через родину люди долучаються до більших формальних об'єднань, на думку М. Гримич: «Офіційний і народно-звичаєвий інститути спорідненості мають контактну зону — це сім'я. В обох системах спорідненості вона становить собою точку відліку. Можна сказати, що сім'я — це вісь, стрижень, навколо якого обертаються і діахронічний, і синхронічний типи родинних відносин» [4, с. 8]. Родина є основою матеріального і духовного життя людини, одним із найдревніших інститутів соціалізації. У ній закладаються основні ціннісно-мотиваційні сфери особистості, формується її характер, система цінностей, спосіб життя, харчування, віра тощо. Патріархальній українській родині був властивий консерватизм, який, на думку українського політолога та історика І. Лисяка-Рудницького, виконував важливу роль у збереженні рідної мови, віри, звичаїв і обрядів,

¹ У цьому випуску «Народознавчих зошитів», з огляду на політичну ситуацію в Україні та виходячи зі змісту Повідомлення Національної комісії зі стандартів державної мови (протокол № 83) від 15.09.2023 р., а також з урахуванням листів від Інституту української мови НАН України, Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України, свідомо відхиляємось від правил українського правопису та подаємо усі власні назви держави-агресорки росії з малої букви. — Редакційна колегія журналу.

традиційних форм родинного та громадського життя: «Така настанова, — уважав він, — допомогла зберегти українську національну ідентичність в умовах бездержавності й чужоземних окупацій» [5, с. 57].

Метою пропонованого дослідження є розгляд аксіологічних цінностей роду, родини, кривних стосунків в українському традиційному суспільстві кінця ХІХ — початку ХХ століття на матеріалі різних жанрів української уснословесної творчості, особливостей їх образно-художнього втілення та вербалізації, мовного оформлення. Досліджуються тексти пісенного і прозового фольклору з усієї території тогочасної України, записані в ХІХ — на початку ХХ століття відомими збирачами, які увійшли до різночасових регіональних, жанрових, тематичних та ін. збірників фольклору та етнографії. До аналізу долучено також етнологічні джерела з традиційної народної культури, зокрема обрядовості, звичаєвого права, ритуалів та звичаїв тощо.

Аналіз джерел. Про значення роду й родини у народній культурі у минулому писали М. Костомаров, В. Охримович, П. Житецький, М. Сумцов, М. Драгоманов, І. Франко, В. Гнатюк та ін. Чимало уснопоетичних взірців увійшло до окремих праць про народний етос і в пізніший період, це розвідки М. Гайдая «Народна етика у фольклорі східних та західних слов'ян» (1972), дисертації Г. Разумцевої «Морально-етичні погляди українського народу за фольклорними джерелами: аксіологічний аспект» (2004) та Н. Скрипник «Вербалізація концептів народної моралі в українському фольклорі» (2014). Про моральнісні проблеми в середовищі української родини писали О. Дей, Н. Шумада, Н. Мельник, Л. Копаниця (пісні, балади), Л. Дунаєвська, Л. Мушкетик, М. Демедюк (казки) І. Березовський (загадки), М. Пазяк (паремії). Семантику та конотації народної символіки, її зв'язок з поведінковими зразками народу з'ясовували в окремих виданнях В. Жайворонок, М. Дмитренко, М. Чумарна, Н. Данилюк, Н. Годзь. Розгляд фольклорних матеріалів в аксіологічному аспекті щільно пов'язаний зі звичаєвістю, обрядовістю, народним побутом та культурою, комплекс цих питань вивчали П. Чубинський, П. Іванов, Г. Скрипник, В. Борисенко, О. Івановська, В. Балущок, М. Гримич, О. Кісь, І. Ігнатенко, О. Кондратюк.

Методологія роботи має комплексний, міждисциплінарний характер. Серед методів, за допомогою яких розкрито поставлену проблему, виокремле-

но аналітичний, синтетичний, системний, культурно-історичний, зіставний, а ще методи етнетики, антропології та етнопсихології. У праці здійснено естетико-філологічний аналіз, який передбачає досягнення специфіки художньої трансформації народних текстів родинної тематики щодо морально-етичних норм та утворених внаслідок такої трансформації багатогранних та цілісних, оформлених за канонами народної традиції фольклорних творів. Враховувалися напрацювання концептології, зокрема щодо бінарних опозицій тощо, а також лінгвофольклористики.

Основна частина. Цінності роду репрезентовані у різних жанрах фольклору, зокрема у такому давньому, як календарна та весільна обрядова поезія. М. Гайдай писав: «Водночас календарно-обрядовий фольклор як носій давнього світосприймання містить в собі відгомін старих родових взаємин і первісної моралі. В ньому з особливою силою звучить мотив «роду-племені», мораль роду, що освячувала ставлення до батьків і старших, до близьких по крові. Народна етика включала сімейні взаємини і ставлення одне до одного членів роду, сім'ї. Таке сильне почуття роду пояснювалося давньою родовою і племінною роздробленістю слов'ян» [6, с. 80].

Злютованість родини в одне ціле передається через давні анімістичні уявлення: *А в пана Івана золота верба, / А на тій вербі золота кора, / А на тій вербі рожеві квіти. / Ой то ж не верба — Йванова жона; / Ой то ж не кора — то ньенька стара; / Ой то ж не квіти — то Йванови діти* [7/2, с. 3]. Багато свят народного календаря містять у собі обряди, пов'язані з культом ушанування предків. О. Шалак свідчить: «Бог і першопредок бачилися в давнину в одній особі, яка створила світ і стала батьком першої родини. В Україні цей культ поєднався із вшануванням покійних родичів, перевтілюючись у закон родового самозбереження. Донині збереглося неписане правило: про небіжчиків говорити лише добре» [8, с. 117]. Таким чином люди намагалися забезпечити щастя і добробут, опираючись на допомогу духів (душ) померлих предків у земних справах, відлякати зло, передбачити майбутнє. Духів чествували на Різдво, Великдень, у час русальських і купальських обрядодій, жнивних свят та ін.: *Усі душі нашого роду, ідіть з нами кутю їсти! Дай, Боже, царство небесне всім померлим, у небі панування, а нам щастя, здоров'я і довге життя!* [9, с. 30]. Найбільшим святом було Різдво, що

символізувало перемогу над злом, на столі ставили сніп збіжжя і кутю, страву з вареної пшениці і меду.

У своїй праці «Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи» В. Охримович на матеріалі весільних обрядів та пісень сформував кілька тез щодо давнього побуту українського народу. Це, зокрема, існування матріархату, перевагу жіночої кривності над чоловічою, існування великих родів, родин, протиставлення свого і чужого роду, а також свідчення про давні форми шлюбу — пуналюанську родину (шлюби поміж братами і сестрами), а також екзогамію — заборону шлюбів поміж членами однієї родової групи і пошуки шлюбної пари поза межами свого роду. Так, спільність родового господарства, розподіл прав і обов'язків рівномірно поміж членами всього роду відбилися у зафіксованих ним зразках пісень, наприклад:

*Сходжайся, родыночко,
Чи убога, чи багата (bis) —
Все в Бога едынака.*

*Грайте, музыкы, ризько!
Кланяйся, Марыню, нызько
Малому и старому
И Господу Святому.*

*Цы гаразд мы зробылы:
Всю родыну спросылы,
Блызькую, далекую,
Вельку й маленькую.*

*Оралы по гори, по долины,
Сіялы пшепыченьку
По гори, по долины,
Щоб була всей родыны [10, с. 28].*

Весільні батьки бажали своїм дітям: *На щастя, на здоров'я, на вічну злуку. Так маєте жити, би лиха не чинити, бо хоч через сто літ, а покинете цей світ, бо чоловік муха: тут є, тут нема, а слава зла за ним ся лишає, дітей та онуків його зневажає. То бережіть свій рід від усіляких бід, бо люди си боя (бояться) недоброго роду, будуть зневажати всю вашу приплоду, скажуть: який рід, такий і плід [11, с. 40].* Однокорінними є слова *врожай—родина—родити*.

На позначення роду в українській мові та фольклорі існують лексеми: *рід, родонько, родина, родинька, родиночка, рідня, кривні*. Вживаються означення *добрий, чесний, милий рід, доброго роду* та ін. Народна мудрість констатує: *До свого роду хоч через воду;*

Без родини нема щастя для людини; З родини йде життя людини; Хто відречеться роду, того рід відречеться; Який рід, такий плід; Нашому роду — нема переводу; Нема роду без вроду; Немов верста на шляху — без роду, без племені, без захисту; Поганому роду нема встиду; Де в сім'ї лад, там без вад та ін. Та бувають і винятки: Як добре мався, то з кожним знався, а як прийшла лиха година, віддуралась вся родина; Біда не наші, та й біда з нашими; Свій коли не вкусить, то вщипне і т. п.

Поняття *рід, родина, родичі, рідна земля, батьківщина* у фольклорі вербалізуються у складі концептів *свій/чужий*. Найбільшим покаранням у давні часи було вигнання з родини, залишення поза родом, позбавлення родичів (*Од роду одбилась, одкотивсь од роду*). «Почуття Роду, отже, є й у війську, і вдома, і в динамізмі, і в традиційності. Українець не може вийти з своєї родини, хіба що викорінений, або за-проданий. Родина стає прообразом української групи», — писав Ю. Липа [12, с. 183]. Думу «Буря на Чорному морі» К. Грушевська вважає апофеозом роду, вона пише також про магічну силу роду в думках про Азовських братів, про Коновченка, про вдову і почасти про Сірчиху. В основі бурі — солідарність з родом, лояльність до нього. Дослідниця вважає, що дума виникла в «хліборобсько-вояцькому осередку» з родовим світоглядом: «Співці дум, що разом з вояцько-невільницьким комплексом ідей прийняли в свій репертуар і моралістичну тенденцію, зовсім натурально, зайнялися з особливою увагою власне сею родовою елегією: історією відірваної від роду одиниці, щоб сим піднести силу роду» [13, с. 2].

Перебування на чужині у фольклорі асоціюється з каменем, який притискає людину до землі. Це викликає стан незахищеності, самотності, непотрібності, «невкоріненості» в існуванні, так, сирота у народній ліриці порівнюється з билиною, конопелькою, листом, пером, які невідь-куди несе за вітром чи водою. *Мов одірвалось од гіллі,* — писав про сирітське становище Т. Шевченко.

Героїнею багатьох українських ліричних пісень є жінка, що виходить заміж і відділяється від свого роду, переходячи до іншого, до чужої, часто ворожої сім'ї. Відчуття відірваності від кривних передається через локуси, які їй треба долати, аби добутися до них, це *крутії гори, бистрії ріки, море, поле, ліс* тощо. Вона просить птахів — це *лебеді, гуси, орел, зозуля, чор-*

на ворона передати звісточку рідним, відвідати, бо їй тяжко. Молодиця пускає на воду квітку, зів'яла рослина, яку течія приносить до її матері, є символом нещасливого заміжжя. У пісні «На яворі чорний ворон кричє» поява чорного ворона — провісника смерті — є поганим знаком для дівчини, яка хоче їхати на чужину. Образ чужої, недоброї родини набуває різко негативної семантики у пісні «Ой летіла зозуленька», це вороги, які обсіли, окупували все помешкання, захопили життєвий простір, від них нікуди подітися. Страждання на чужині порівнюються з потраплянням живих істот у неприродні, згубні для них умови життя:

*Як птици пернатий в чистим поли
без древа ночуваты,
Як тяжко, та важко живий рыби
без воды прожываты,
Як тяжко та важко бильий камень з сырой земли
проты себе изняты:
Ой так тяжко та важко на чужий стороны
без крвеной родыны помираты [14, с. 24].*

Повтори *тяжко та важко*, постійні епітети *жива риба, сира земля, чисте поле, чужа сторона, крвна родина* відтворюють розпач і тугу сироти, що перебуває на чужині, і зрештою, гине. Скарги можуть звучати від першої особи, так, чоловік потерпає в чужому далекому краї, де його називають заволокою, пришельцем і т. п. Свій край протиставляється чужині і в народних афоризмах: *За морем тепліше, та дома миліше; Ліпше хліб свій недопечений, ніж чужий перепечений; Свій край, як рай, а чужа країна, як домовина; З рідного краю і ворона мила; Рідна сторона — мати, чужа — мачуха; В'яжи мене на всі чотири, тільки кинь меже меж своїми; Сорочка ближча як свита.*

Сирота у фольклорі змальовується з великим теплом і співчуттям, адже в народі вважалося великим гріхом скривдити безбатченка. Люди вірили: *Бо ж сиротина — то ж така божа дитина. Хто з ума зведе, — поб'є лиха година.* Саме тому в ті часи дітей, які втрачали батьків, люди забирали жити до своїх родин, згодом вони виростили і вважалися приймаками. Життя сиріт часто було безрадісне: *Росла — весни не бачила, вироста — літечка не знала, прийшла осінь — сирітського серця не нагріла; Прийде неділя — Сорочка не біла / И головонька не гладенька, / И матінка не рідненька [15, с. 47].* Гріхом вважалося зведення парубком дівчини-

сироти: *Лучче-ж, мыни, сестро, да гиркай польнь йисты, / А ниж мыни, сестро, сыротыну из ума звесты! [16, с. 81].* Сирота ще іменується в піснях як *сиротинонька, сиротинка, сиротина сирітка, сиротя, бідна сирота, божа дитина.*

Ніхто за ним не заплаче — ані чужий, ні родина. Сльози сироти *розбивають камінь, розливають море; Сироті вітер завжди в очі.* Над сиротою знущаються, бо він (вона) беззахисний. Традиційним мотивом у піснях і казках є пошуки могили батька чи матері, прохання до них устати з могили, підтримати. Померлі предки втілюються в казках у Кобилячу голову, бичка, корову і т. п. і допомагають дітям.

Так само складним є становище **удови** (*Краще сім раз горіти, ніж один раз овдовіти*), якій тяжко самій, без чоловіка вести господарство, її недосвідченість у цих справах відбилася в пісні:

*Ой не знала бідна вдова, як на світі жить.
Де й наняла ведмедика за плугом ходить.
Бідна ж моя головонько, що у удови!
Лежить моя нивочка неораная,
Стоїть моя пишениченька несіяная [17, с. 345].*

У поширеній в історичній Словаччині лемківській баладі про гору Маковицю на прикладі долі бідної вдови показано трагізм життя українців-русинів. Бідну вдовицю, яка недавно народила дитину, *гонять на панське.* Трагізм подій нагнітається їх часовою деталізацією: першої неділі вона поховала чоловіка, другої неділі народила сина, на третю її погнали на роботу. Жінка не хоче такої самої долі для свого сина і кидає його в озеро, мовляв, плавай синочку, у глибокій воді, ти не знав батька, не знай і матері. Пісня, всупереч моральним нормам, виправдовує доведену до відчаю матір, учинений нею злочин, адже провина тих, хто допровадив її до такого стану, є ще тяжчою.

О. Кісь вказує на неоднозначні погляди селян на вдову: «...амбівалентне ставлення до вдови у громаді має синкретичний і полістадіальний характер: у ньому поєднуються патріархатні упередження щодо самотньої самотійної жінки (втілені в містичному страху перед її “надприродною силою”) та християнського співчуття і милосердя до неї в суспільстві» [18, с. 235]. Удова становить потенційну загрозу для чоловіків, вона підмовляє коханця вбити жінку («Пісня про Якіма») тощо, їй приписують здібності чарівництва. М. Драгоманов у розвідці «Фатальна вдова» свідчить, що вона у піснях згадується як холодна,

безсердечна жінка. Відповідно, перед молодим хлопцем стеляться три дороги: *вдовичина — кровавая, материна — золотая, дівчинина — медяная*. Вдова часто постає як чарівниця, отруйниця.

Однак у реальному житті вдова, як і сирота, була беззахисною, її статус самотньої жінки допускав ширення чуток та пліток, бідолашна вдовиця скаржить-ся на це в такому монолозі:

*Ой Боже, Боже, коли той вечер буде,
Коли обо мени наговорються люде!
Говорють люде старый и малый,
Та ще и к тому сусидоньки близькии,
Сама не знаю, як ворогам годити —
Чи в чорному, чи в білому ходити?
Выйду в чорному — скажуть, що ледащо,
Выйду в білому — скажуть чепуриться,
Сама я не знаю як до них примириться [19, с. 455].*

Водночас удова, володіючи деяким майном, мала й певну незалежність, свободу дій, могла вибирати собі пару («У вдовиці жених на полиці»). У жар-тлівій пісні «До вдовиці я ходив» удова приймала подарунки від залицяльника, однак згодом полюбила іншого. Ображений коханець шкодує «з'їдених» подарунків [20, с. 696].

Через рід, родину приходиться усвідомлення належності індивіда до більшого утворення — держави, формуються почуття патріотизму, любові до батьківщини. Для українського патріота Бог і батьківщина — вищі блага. Про це йдеться у легенді, в якій воїн, який не бажав повертатися на рідну землю, вдихнувши пахоці принесеного звітіля євшан-зілля, заплакав і сказав: «Краще є на своїй землі кістками лягти, ніж на чужій славному бути».

У народній поезії можна виокремити синонімічно-варіативний ряд висловів на позначення рідної землі: *рідна сторона, стороненька, рідний край, країна, Україна, край веселий, своя земля, славна Україна тощо*. На іншому полюсі — *далека сторона, чужий край, чужина, далека чужина, чужа чужина* та ін. У думі «Маруся-Богуславка» інший край є *чужим* за різними параметрами — волею, вірою, красою природи, йому протиставлено *мир хрещений з тихими водами і ясними зорями*.

За чумаком, бурлаком, який вмирає на чужині, ніхто не заплаче — «ні отець, ні мати...Та тільки заплаче по білому тілу товариш його». Типовими є у фольклорі порівняння рідної землі, Украї-

ни з матір'ю. Іван Огієнко писав: «Народ, що легко кидає своє й пристає до чужого, ніколи сильним не буде, бо він свого, віками набутого, цурається, а нового чужого не сприймає вповні. Він хитається від свого старого до чужого нового, а це робить його хитким та несталим. З таким народом ніхто не рахується, такого народу ніхто не поважає, і він не має ґрунту, на якому міг би сильно зацепитися, рости й розвиватися. Бо все рідне — це головна оселя, це той родючий ґрунт, на якому кожна людина міцно й вільно стоїть, росте й зміцнюється» [21, с. 53—54].

У значенні батьківщини, країни, родини може поставати *хата*, яка в цьому сенсі набирає сакральних вимірів як зовні, так і всередині (архетипи: дім — поле — храм). Хата є центром існування, світотворення. У легенді «Початок світа» розповідається, як Сатана будував хату, однак всередині вона лишалася темною. Він носив днини, сонця жменями, та марно. «*Бох тогди кажет: Дай мені се. — Вин дав, а Бох прорубав викна, поблагословив и хата стала ясна. Хата до сьогодньи стала божа*» [22, с. 219]. Своя хата як символ захисту, благополуччя і родинної гармонії згадується у пареміях: *Ваша хата, ваша й правда; Добре тому, хто в своєму дому; Хата чужая, як свекруха лихая; Будуй хату з лободи, а в чужую не веди; В хаті як у віночку і сама сидить яку квіточка; Своя хата — своя правда, своя стріха — своя втіха; Яка хатка, така пані-матка; Де хата неметена, там дівчина не плетена*.

Родинні цінності великої, патріархальної родини на прикладі фітоморфних образів представлено у вірші «Ходить гарбуз по городу». Тут батько-опікун (гарбуз) ходить по городу і оглядає, розпитує свою численну родину: *Ой чи живі, чи здорові, всі родичі гарбузові? Ті по черзі відповідають йому. Про господарів та господарство побутують паремії: Господарство то рогате, то чубате, й тяжко йому раду дати; Господиня, коли повна скриня, Господар перший встає, останній лягає*.

На сторожі родової моралі стоїть сам Бог, який карає за її порушення, антропоморфний Бог разом зі святим Петром ходить світом і нагороджує чи, навпаки, карає нерозумних членів родини. Г. Разумцева свідчить: «У сімейній моралі українського народу виявляється суперечливість між офіційною канонічною мораллю і її народно-православним трактуванням. Бог карає за порушення законів родової спіль-

ноти, родового права. Це абсолютно протилежний до християнської ідеології етос. Для українця важливішою стала інша фраза із Старого заповіту: «Якщо хто отця матері не слухає, — смертю хай умре». Таким чином, український православний Бог має суттєву відмінність від канонічного: він є охоронцем родової моралі, охоронцем сімейних цінностей, які виробила протягом попереднього розвитку українська і праукраїнська традиція» [23, с. 14].

Мораль співвідносить реальну поведінку, свідомість і переживання людей з ідеалами, духовними і етичними орієнтирами (як повинно бути). Високе устремління до «належного», його злиття із суцям знаходимо в **колядковому світі** ідеальної селянської родини. Дидактичне призначення цього жанру вказано в самих колядках, про що писав М. Сумцов:

*Велика кількість колядок створена з метою:
Навчить дитя малии
Книги читати, в церков ходити,
Святе Рождество празником чтити,
Батька, матинку вирне любити* [24, с. 69].

Колядки є типовим зразком калокагатійності українського фольклору, взаємопроникнення в поетичному тексті його естетичних та моральних складників, де прекрасним є все — і внутрішнє, і зовнішнє в людині, її портрет і дії, атрибути і риси, що відповідають світопоглядам селянина на добро в розумінні найвищого блага. У колядках реалізується оптимістична модальність життєствавлення, поняття про досконалість, гармонійність, благополуччя. Вищі цінності і людські чесноти подано в колядках у доступній, зрозумілій формі, у яскравих, атрактивних образах, світлій поетичній палітрі.

Колядки часто групують за адресацією кожному з членів родини, що є виявом демократизму української сімейної традиції. При колядуванні побажання складається окремо кожному — навіть немовлятам, які трактувалися, як окремі індивіди. У такій ідеальній колядковій родині панує злагода, мир і любов, кожен має своє коло обов'язків, поводить згідно з віковими і статевими нормами.

Господар, пан господар — голова і захисник родини, він дбає про хазяйство, багатий урожай, щедрий приплід худоби, свою родину та пошану в громаді. Гіперболізовані описи пророкують рясні врожаї, копи збіжжя, стада худоби тощо. Господареві допомагає сам Господь. Він не лише наділяє його

здоров'ям, щастям, а й сам особисто обходить його дім, обійстя, поле і скрізь порядкує.

До пари йому і дружина — вірна помічниця, роботяща і метка, яка оберігає сімейну злагоду, виховує дітей тощо. Мальовничі описи одягу, надмір золота і срібла, коштовностей свідчать, з одного боку, про спадкоємність цих пісень з описами давнього князівського побуту, з іншого — про традиційні художні засоби змалювання ідеалізованого життя, багатства, достатку, його закликання, сугестії. У зображенні хлопця, парубка йдеться про підготовку його змалку до хліборобської праці, допомогу батькові і майбутню самостійність у господарстві. Хлопець є не лише хліборобом, а й воїном, захисником вітчизни, тому підноситься його лицарська звитяга, готовність до подвигу. Змалювано картини його перемог над ворогом, битв за рідний край. Чимало місця приділено пошукам пари, яку теж часто слід відвойовувати і здобувати, подальшому одруженню тощо. У колядках звеличується і шанобливість хлопця до старших, слухняність щодо батьків, такі його здібності як спів, гра на інструменах та ін.

В описі дівчини перше місце відведено її вроді, вона порівнюється з сонцем, зорею, пишною рожею, червоною калиною. Тут домінує тема любові і одруження, вірності в кохання, скромності та працьовитості. Українську дівчину підносять понад царівни і королівни, позаяк вона вродлива, велична, сповнена власної гідності, такою вона постає в одній із колядок, за словами М. Сумцова: «Це прямо чудовий по красі гордовитий український демократизм, для котрого, очевидно, гарна батькова дочка йде поперед царівнами і королівнами в повазі та шанобі. Той люд, котрий хорошу та гарну сільську дівчину ставить так високо, такий люд держатиме високо голову і не буде падати до ніг великих панів, які б вони не були високі та пишні і як би там не бундючились» [25, с. 64].

Зрозуміло, що колядковий світ різко різнився від реального. Його важливою функцією, яку зауважили дослідники, було закликання, напрокорочення, приваблення, приближення ідеального життєвого світу: «Ставлячи господаря чи господиню в осередку такого і д е а л ь н о г о (вимріяного) о б р а з у щ а с т я й б а г а т с т в а, колядка неначе заворожує його здійснення, напрокорочує успіхи в господарстві, добрий урожай, приплід худоби, густі рої, віщує радість у хаті», — писав Колесса [26, с. 43]. І. Франко тимчасом відзначив компенсаторну функцію ко-

лядок, які переносили думки селян... у якийсь світ, близький і рідний їм, а при тім зовсім відмінний від того, серед якого ми нає їх убоге, клопітливє життя. Пісня виповідає простими словами їх найглибші сердечні бажання, показує їх не як бажання, а як дійсність. Слухаючи колядки, такий бідолуха хоч на хвилину бачив себе заможним господарем... пісня радує його, а глухе почуття дійсних життєвих клопотів хоч на хвилю уступає на бік, впливає сльозами, — не гіркими, але такими, що облегувають душу. Оце і єсть сила і суть поезії» [27, с. 10].

Висновки. Рід, родина користувалися величезною повагою в українському традиційному суспільстві, адже в давні часи виживання було можливе лише в колективі — родовій общині. Тому зображення роду (родини) в українському фольклорі підноситься до рівня вищих екзистенційних цінностей людини. Поняття *рід, родина, родичі, рідна земля, батьківщина* у фольклорі вербалізуються у складі концептів *свій/чужий*. Вигнання з родини, залишення поза родом, позбавлення родичів показано як велике нещастя, недоля, з великим теплом і співчуттям у фольклорі замальовано сироту, у народі вважалося великим гріхом скривдити безбатченка. Так само маргінальним був статус вдови, яка через незахищеність могла підлягати обмовам і обструкції. Героїнею багатьох українських ліричних пісень є жінка, що виходить заміж і відділяється від свого роду, переходячи до іншого, до чужої, часто ворожої сім'ї. Образ чужої, недоброї родини набуває різко негативної семантики у піснях та приказках.

Родина — це й рідний край, мати-батьківщина. Через рід, родину приходиться усвідомлення належності індивіда до більшого утворення — держави, формуються почуття патріотизму, любові до вітчизни. У народній поезії можна виокремити синонімічно-варіативні ряди висловів на позначення *рідної землі* та *чужого краю*. У значенні вітчизни, краю, родини може поставати хата, яка в цьому сенсі набирає сакральних вимірів як ззовні, так і всередині (архетипи: дім — поле — храм). Високе устремління до «належного», його злиття із суцям знаходимо в колядковому світі ідеальної селянської родини, де панує злагода, мир і любов.

Залучення мовно-фольклорних джерел до аналізу української традиційної культури є плідним і перспективним у справі її вивчення та популяризації.

1. Житецький П. *Мысли о народных малорусских думах*. Київ: Типогр. Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1893. 250 с.
2. Ванюшина О.Ф. *Специфіка моральнісного змісту міфології*: автореф. дис. канд. філос. наук. Київ, 1997. 22 с.
3. Жайворонок В.В. *Знаки української етнокультури*: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
4. Гримич М.В. *Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія)*. Київ: Віпол, 2000. 380 с.
5. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе: в 2-х т. Пер. з англ.* Київ: Основи, 1994. 554 с.
6. Гайдай М.М. *Народна етика у фольклорі східних та західних слов'ян*. Київ: Наукова думка, 1972. 200 с.
7. Гринченко Б.Д. *Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с нею губерниях: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр.* Чернигов, 1895. Вып. I. 308 с.; 1897. Вып. II. 390 с.
8. Шалак О. Потойбіччя. Смерть. 100 найвідоміших образів української міфології. Укл. Таланчук О., Завадська В. та ін. Київ: Орфей, 2002. С. 118—125.
9. Килимник С. *Український рік у народних звичаях в історичному освітленні*. Київ: Обереги, 1994. Книга I. 400 с.
10. Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи. *Етнографическое обозрение*. 1891. № 4. С. 44—106; 1892. № 4. С. 1—55.
11. Маковій Г.П. *Затоптаний цвіт: народознавчі оповідки*. Київ: Український письменник, 1993. 243 с.
12. Липа Ю. *Призначення України*. Львів: Укр. книгарня «Говерля», 1953. 308 с.
13. Грушевська К. Думи про пригоди на морі Поповича. *Первісне громадянство та його пережиток на Україні*. Київ: Державне видавництво України, 1926. Вип. 1—2. С. 1—35.
14. Кулиш П. Предисловіє. *Записки о Южной Руси*. Издал П. Кулиш. С.Пб., 1856. Т. I. С. V—IX.
15. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Матеріалы и изследованія собранія д. чл. П.П. Чубинскимъ*. СПб.; репринт. вид. в 7-и т. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, 2011. Т. 5. 1242 с.
16. *Народные южнорусские песни*: Издание Амвросия Метлинского. Київ: в Университетской тип., 1854. 472 с.
17. *Календарно-обрядові пісні*. Упоряд., вст. ст., прим. О. Чебанюк. Київ, 1987. 392 с.
18. Кісь О. Мати: соціокультурні аспекти материнства. *Народна культура українців*. Київ: Дуліби, 2012. Т. 3: *Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура*. 2012. С. 217—234.
19. Костомаров Н. Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества. *Косто-*

- маров Н.И. *Литературное наследие. Автобиография Н.И. Костомарова: Стихотворения, сцены, исторические отрывки, малорусская народная поэзия, последняя работа.* СПб., 1890. С. 287—477.
20. *Жартівливі пісні: Родинно-побутові.* Упоряд. О.І. Дей, М.Г. Марченко, А.І. Гуменюк. Київ: Наукова думка, 1967. 801 с.
21. Огієнко І. *Наша літературна мова.* Упоряд., авт. передм та коментарів М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2017. 356 с.
22. Галицько-руські народні легенди: Зібрав Володимир Гнатюк. *Етнографічний збірник.* Львів, 1902. Т. XII—XIII. Т. 2. 288 с.
23. Разумцева Г.І. *Морально-етичні погляди українського народу за фольклорними джерелами: аксіологічний аспект: автореф. дис... канд. філософ. наук.* Київ, 2004. 18 с.
24. Сумцов Н.Ф. *Очерки Истории Южно русских апокрифических сказаний и песенъ.* Київъ, 1888. 161 с.
25. Сумцов М. Вага і краса української народної поезії. *Сумцов М. Малюнки з життя українського народного слова.* Харків: б. в., 1910. С. 64.
26. Колесса Ф. *Українська усна словесність.* Львів: Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1938. 643 с.
27. Франко І. *Що таке поезія?* Передмова до зб. «Вибір декламацій для руських селян і міщан». Львів, 1902. С. 10—11.
- Okhrymovych, V. (1891, 1892). The importance of Little Russian wedding rites and songs in the history of the evolution of the family. *Etnohrafycheskoe obozrenye*, 4, 44—106; 4, 1—55 [in Ukrainian].
- Makovy, H.P. (1993). *Trampled flower: ethnographic stories.* Kyiv: Ukrayinskyi pysmennyk [in Ukrainian].
- Льва, Y.U. (1953). *Appointment of Ukraine.* Lviv: Ukr. kny-harnya «Hoverlya» [in Ukrainian].
- Hrushevska, K. (1926). Dumas about adventures on the sea of Popovich. *Primary citizenship and its survival in Ukraine* (Issue 1—2, pp. 1—35). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy [in Ukrainian].
- Kulish, P. (1856). Foreword. *Notes on Southern Rus* (Vol. 1, pp. V—IX). S.Pb. [in Russian].
- Chubynskyi, P.P. (2011). *Proceedings of the ethnographic-statistical expedition in the West-Russian region equipped by the Imperial Russian Geographical Society. Southwest depart* (Vol. 5). SPb. Kyiv: IMFE im. M.T. Rylskoho [in Ukrainian].
- Metlynskyi, A. (Ed.). (1854). *Folk Sought Russian songs.* Kyiv: v Unyversytetskoï typ. [in Ukrainian].
- Chebanyuk, O. (1987) *Calendar ritual songs.* Kyiv [in Ukrainian].
- Kis, O. (2012). Mother: sociocultural aspects of Motherhood. *Folk Culture of Ukrainians* (Vol. 3, pp. 217—234). Kyiv: Duliby [in Ukrainian].
- Kostomarov, N. (1890). Family life in the works of South Russian folk song creativity. In: *Kostomarov N.Y. Literary heritage. Autobiography N.I. Kostomarov: Poetry, scenes, historical excerpts, Little-Russian folk poetry, last work* (Pp. 287—477). SPb. [in Russian].
- Dey, O.I., Marchenko, M.H., & Humenyuk, A.I. (Ed.). (1967). *Humorous songs: Family-housegold songs.* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Ohiyenko, I. (2017). *Our literary language.* Kyiv: Nasha kultura i nauka [in Ukrainian].
- Hnatyuk, V. (Ed.). (1902). Galician-Rus People's Legends. *Ethnographic collection* (Vol. XII—XIII) [in Ukrainian].
- Razumtseva, H.I. (2004). *Moral-ethical views of the Ukrainian people according to folklore sources: axiological aspect: thesis abstract of the candidate of philosophical sciences.* Kyiv [in Ukrainian].
- Sumtsov, M. (1910). Significance and beauty of Ukrainian folk poetry. In: *Sumtsov M. Drawings from the life of the Ukrainian folk word.* Kharkiv: b. v. [in Ukrainian].
- Sumtsov, N.F. (1888). *Essays on the history of South Russian apocryphal tales and songs.* Kyiv [in Ukrainian].
- Kolessa, F. (1938). *Ukrainian oral literature.* Lviv: Druk. Nauk. T-va im. Shevchenka [in Ukrainian].
- Franko, I. (1902). What is poetry? Foreword to collection «The choice of declamations for Rus peasants and townspeople» (Pp. 10—11). Lviv [in Ukrainian].

REFERENCES

- Zhytetskyi, P. (1893). *Thoughts about folk dance dumas.* Kyiv: Typohr. H.T. Korchak-Novytskaho [in Ukrainian].
- Vanyushyna, O.F. (1997). *Specificity of the moral content of mythology: thesis abstract of the candidate of philosophical sciences.* Kyiv [in Ukrainian].
- Zhayvoronok, V.V. (2006). *Signs of Ukrainian Ethnoculture: Glossary.* Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
- Hrymch, M.V. (2000). *Traditional worldview and ethnopsychological constants of Ukrainians (Cognitive Anthropology).* Kyiv: Vipol [in Ukrainian].
- Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). *Historical essays: in 2 vol.; trans. from English.* Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Hayday, M.M. (1972). *Folk Ethics in the Folklore of the Eastern and Western Slavs.* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hrinchenko, B.D. (1895, 1897). *Ethnographic materials collected in Chernigov and neighbouring provinces: stories, tales, legends, proverbs, riddles etc.* (Issue I, II). Chernigov [in Ukrainian].
- Shalak, O., Talanchuk, O., & Zavadzka, V. (Ed.). (2002). *Beyond Death. 100 most famous images of Ukrainian mythology* (Pp. 118—125). Kyiv: Orpheus [in Ukrainian].
- Kylymnyk, S. (1994). *Ukrainian year in historical light of folk customs* (Vol. 1). Kyiv: Oberehy [in Ukrainian].